

Türkmen etnogeneziniň taryhyna ýüzlenip

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Türkmen etnogeneziniň taryhyna ýüzlenip

TÜRKMEN ETNOGENEZINIŇ TARYHYNA ÝÜZLENIP

Her bir bilesigileji adam öz öten-geçenleri barada köpräk zat bilmegi isleýär. Olar onuň aňyrsyna şahsy buýsanjy. Edil şonuň ýaly-da, her bir halk öz gelip çykyşy, taryhy kökleri bilwn gyzyklanýar. Şol kökler halkyň ahlak we medeni özeni, watançylygyň gözbaşy.

Halklaryň gelip çykyşynyň (etnogenez) problemalary juda çylşyrymly. Döwürleriň jümmüşine näçe çuňňur aralaşdygyňça halklaryň taryhy ykballaryny yzarlamak kynalýar, ynamly maglumatlar azalýar, bilkastlaýyn bolmadyk we göre-bile ýoýulmalar köpeliýär.

Türkmenleriň gelip çykyşy umumy alamatlarda XX asyryň birinji çäryegi mundan ozal aýdyňlaşdyrylypdy. Görnükli gündogarşynas, akademik W.W.Bartold "Türkmen halkynyň taryhynyň oçerki" diýen işinde türkmeni öwrenişiniň binýadyny goýupdy. Ol türkmenleriň bagtynyň iki gezek getirendigini belläpdi. Olaryň hakyky ýazylyp bellenen taryhy Orta Aziýanyň ähli türki dilli halklarynyň arasynda iň dowamlysydyr. Biz mongollardan öňki eýýamdaky türkmen uruglarynyň atlaryny bilýäris, bu goňşy halklarda ýokdur. Hywa hany we taryhçysy Abulgazynyň 1660-njy ýylda ýazan "Türkmenleriň nesil şejeresi" diýen işi hem deňsiz-taýsyzdyr.

Gadymy taryhçylar türkler gelmezden ozal Orta Aziýanyň günbatar böleginde baktriýleriň, sogdularyň, margianlaryň, horezmlileriň, parfýanlaryň, massagetleriň, dahlaryň, parnlaryň, girkanlaryň ýaşandyklaryna şaýatlyk edipdirler. Bular diňe has iri taýpalar we halkyýetlerdir. Saklar diýen at bilen belli bolan maldarçylyk bilen meşgullanan taýpalaryň

biziň eramyzdan öňki ikinji asyrsa giň gerimde süýşmekleriniň Margianada yz goýan bolmagy mümkindir.

Käbir gadymy awtorlar massagetleri margianlaryň arasynda atlandyrýarlar. Ähtimal, massagetler diňe Zakaspini däl, eýsem gündogara uzaýan Garagumy-da eýelän bolsalar gerek.

Ähli sanalyp geçilen halklar eýrandilli bolupdyrlae we b.e.öňii birinji müňýyllygyň başynda eýýäm bu ýerde ýaşapdyrlar. Türkmen halkynyň gözbaşlarynyň biri bolan ýerli gatlak, ynha, şeýledir. Emma häzir ylymda gadymy eýrandilli hindi-ýewropa ilatynyň ýüze çykmazynyň öň ýanyndaky maglumatlar bar. Orta Aziýanyň we Eýranyň arheologiasynyň XX asyrdaky ösüşine gysgaça syn bereliň.

1904-nji ýylda amerikan ekspedisiýasynyň Änewde geçiren gazuw agtaryş işleriniň netijeleri çap edilýär. Irki mis-daş asyryndan bürünç asyrynyň aýagyna çenli, soňra irki demir asyrynda gadymy ekerançylaryň jemgyýetiniň ösüşiniň gidişi anyklanýar. Şondan bäri gadymy döwrüň arheologik klassifikasiýasynyň özeninde amerikalylaryň bellän "Änew medeniýetleri" ýatyp, Änewdäki iki baýyr bolsa bütindünýä meşhurlygyny gazanýar. Ýuwaş-ýuwaşdan Änewds medeni gatlaklaryň üç ýarym müň ýylyň dowamynda ýygnanandygy mälim bolýar. Iň ýokary ösüşiň biziň eramyzdan öňki üçünii we ikinji müňýyllygyň çatrygyndaky ösen bürünç döwründe bolandygy bellenýär. Namazga we Altyn şäher-döwletleri döreýär, jemgyýet irki gul eýeçiliginde bolupdyr. Änewliler, ähtimal, drawid maşgalasyna girýän dilde düşünişen bolsalar gerek. Ol uzak aralyga – Elamdan Hindistana çenli ýaýrapdyr. Gadymy ekerançylyk jemgyýetiniň ösüşi ösen bürünç döwrüniň ahyrynda – çen bilen biziň eramyzdan öňki ikinji müňýyllygyň birinji böleginde duýdansyz kesilýär. Şäher-döwletler weýran bolýarlar, şäher tipli köp ilatly punktlar az ilatly obanyň keşbine girýärler, senetçilik pese düşýär. Şeýle ahwalatlar arheologlar tarapyndan Ortaýer deňzinden tä Hindistan aralygyndaky giden giňişliklerde anyklandy. Diýmek, nähilidir bir ähliumy heläkçilik bolan bolmaly. Onuň sebäpleriniň töwereginde häzire bu güne çenli ylalaşyksyz jedeller gidýär. Alymlaryň agramly bölegi onuň şeýle bolmagyny ýewraziýa

sähralaryndan bolan göçüp-gonup ýören maldarlaryň köpçülikleýin süýşmeklerinden görýärler. Başga birleri şäher medeniýetiniň pese gaçmagyny içki ösüşiň haýsydyr bir krizisi bilen düşündirmek isleýärler. Güýjän we ahyrky netijede ikinji müňýyllygyň üçünji çäryeginde ähli zadyň işini gören ýowuz gurakçylyk baradaly paleoklimatik maglumatlaram ulanylýar.

Türkmenistanyň belli arheologlarynyň biri A.A.Maruşenko daýhanlaryň siwilizasiýasyny maldarlaryň çozup girmekleriniň weýran edendigine ynanýar. Klimatyň pese düşmegi-de öz roluny oýnapdy. Maldarlar ösüşiň has aşaky basgançagynda durýardylar, emma olar has çakgan bolup, san taýyndan artykmaçlyk edýärdiler we günortada ýa-ha görülmedik, ýa-da az tanalýan haýwany – aty saklaýardylar. Diňe iki aýrybaşga taýpanyň däl, eýsem, özara düşünişmedik, düşünişibem bilmejek iki sany biri-birine bütinleý ýat bolan dünýäniň çaknyşandyklaryny aýdyň etmek gerek.

Muňa özeni tapawutly diller – drawid we hindiýewropa (gadymy eýran), öz durmuş ukladlary bolan hojalygyň ekerançylyk we maldarçylyk tipleri, oturymly we göçme durmuş zeper ýetiripdi. Olaryň biriniň gurluşygy çig kerpiçden amala aşyrylan uzak möhletli obalary bolan bolsa, beýlekileri öz ömürlerini üsti ýapyk arabalarda we ýeňil gara öýlerde geçirýärdiler. Olaryň ikisini ideologik gapma-garşylyk bölüpdür. Galyberse-de, öz watanlaryndan ýagşy daşlaşan gelmişekler basybalyjy, talaňçy hökmünde täze ýerleri eýelemelidiler. Şonuň üçin-de, ikisiniň özara duşmançylykly gatnaşygy gutulgysyzdy. Maldarlar taryhda gadymy ekerançylyk siwilizasiýasyny weýran eden wagşylar hökmünde öňe çykýan hem bolsalar, öňki ideologik düşünje bilen terbiýelenen köp barlagçylar henize bu güne çenli gelmişekleriň taryhy roly hakynda aýtmaga ýürek edip bilenoklar.

B.e.öňki ikinji müňýyllygyň ikinji ýarymy giçki бүрүнч ekerançylyk medeniýeti – änewli daýhanlaryň ýaşamagynyň soňky stadiýasy hökmünde bellendir. Emma alymlaryň köpüsi olary eýýäm eýrandilli hasaplamaga meýilli. Täze dil demirgazykdan we demirgazyk-günbatardan maldarlar bilen gelipdir. Öňki bilen deňeşdireniňde onuň pese gaçyş häsiýeti göz-görtele bolsa hem,

giçki bürünç medeniýeti uzak dowam edipdir. Ol çozup girmesi b.e.öňki XIII-XII asyrlara degişli bolan eýrandilli maldarlaryň uly tolgunmasy döwründe heläk bolupdyr.

Bolup geçen wakalar barada ýangyn gatlaklary we ekerançylyk obalaryndaky maldarçylygyň tipiki keramikalarynyň tapyndylary gürrüň berýärler. Ilkinji gezek bu sähra keramikasyny amerikalylar Änewde belläpdiler, sähralylaryň hökmürowanlyk eden wagty bolsa hatda "wagşy okkupasiýanyň döwri" diýlip atlandyrylypdy. Wagtyň geçmegi bilen sähralylar oazislere daýhanlara öwrülýärler, olaryň ýadygärliklerdäki gatlaklart bolsa irki demir asyr döwriň, soňa gadymy pars Ahamenid döwletiniň gatlaklanmasyna geçýärler. Biziň ýazuw taryhymyz şondan başlanýar.

Şeýlelikde, eýrandilli taýpalaryň taryhynda bellenen atababalar bu ýere bürünç eýýamynyň iň ahyrynda düşüpdiler. Häzirki wagtda ylym olar hakynda köp zatlary bilýär. Olaryň obalarynda, düşelgelerinde, gadymy mazarçylyklarynda – ýewraziýa sähralaryndan başlap Orta Aziýanyň hem-de Demirgazyk Owganystanyň çölleri dir daglary aralygynda telim gezek gazuw-agtaryş işleri geçirildi. Baryp-ha 1923-nji ýylda olaryň medeniýeti aýratyn bellenenipdi we "andronow" diýlip atlandyrylypdy. Ony ýöredijileriň gysgaça häsiýetnamasy, ine, şeýle: Watanda – maldarçylygyň artykmaçlyklary mesaňa-mälim bolan maldarçylyk – ekerançylyk hojalyk, gurak sähralardyr çöllere süýşmekleriniň netijesinde bolsa – göçüp-gonup ýören maldarçylyga doly öwrülmekleri. Harby kolesnisalar bilen atly arabalar ulanylýar, kolesnisa we at üsti söweşleriniň taktikalary özleşdirilýär. At, iki örküçli düýe, öküz, goýun kultlary ideologiýa aralaşýar, ölenleri daşy aýmançaly depelerde jaýlaýarlar.

Hindi-ýewropa maldarlary juda gymmatly bolan taryhy dokumentleri saklapdyrlar: olar Hindistanda "Weda" we Gündogar Eýranda "Awestadyr". Soňkusy XVIII asyryň ylmynda meşhur bolupdyr. Ol "esaslandyrylan dana sözler" diýen manyny berip, Spitamen neslinden bolan Pouruşaspiniň ogly Zaratuştra tarapyndan düýbi tutulan zoroastriý dininiň kitabydyr. Ol taryhy şahsyýet bolan. Taryhçylaryň çen etmeklerine görä, ol

b.e.öňki XII-X asyrlarda ýaşap geçipdir. Arheologlar şol döwri okkupasiýanyň döwri hasaplaýarlar. "Awestanyň" içgin öwrenilmegi we lingwistik derňewler netijesinde arheologik maglumatlaryň wajyp zatlar bilen üsti ýetirildi we biz indi sähraly-maldarlaryň taryhyny erbet bilemzok.

Olaryň ilki emele gelen ýeri Rus düzlügininiň gündogar bölegi bolup, sähra giňişliklerini we Priçernomorýäniň tokaýlarynyň günorta böleginden başlap, Demirgazyk Uralyň belentliklerine çenli eýeläpdirliler. Hut şu sebitleriň ýerleri "Awestadaky" beýan etmelere laýyk gelýär: ariý giň meýdany, Ripeý daglary, alty sany köp suwly derýalar (Kama, Wýatka, Weýluga, Unja, Kostroma, Şeksna). Bu ýerlerde edil "Awestada" görkezilişi ýaly, Demirgazyk ýylдыzy süýr depäňde dur. Şol ýerde henize bu güne çenli awestiý kökli köpsanly atlaryň – Hara, Mandara, Ripa – saklanmagy örän geňdir.

"Awesta" zoroastrizmi kabul eden baş taýpany atlandyrýar: airýa, tuirýa, saýrima, saina, daha. Olaryň birinjisi Eýrany, ikinjisi Turan düzlüginini eýeläpdirliler. Saýrimler sawromatlaryň (sarmatlaryň) ata-babalarydyr. Dördünjisi belli yz goýmandyr. Dahlar Parfýan döwletini döredenler hökmünde antiki taryhda uly ähmiýete eýe bolupdyrlar.

Käbir häzirki zaman taryhçylary ariý taýpasyna gereginden artyk ähmiýet berýärler, emma beýle etmäge hakyku taryhda hiç hili esas ýokdur.

"Awesta" we "Rigweda" hindi-eýranlylaryň daş keşplerini uzyn boýly, agymtyl tenli, saryýagyz, olaryň aýallaryny gök gözli, uzyn sary saçly edip suratlandyrýarlar. Bu adamlaryň protoýewropeýsk tipi üçin umumy keşp Gündogar Ýewropanyň uly regionyna mahsusdyr. Şolar bilen birlikde, gündogar mongoloid tipiniň alamatlary-da çendanlar göze ilýär. Ol, hernäçe geňem bolsa, hatda Finlandiýanyň we Demirgazyk Germaniýanyň – ol ýerlerde bireýýäm, ähtimal, on müň ýyldanam gowrak wagt ozal aralaşypdyr – ilatynyň arasynda-da bar. Mongoloid alamatlarynyň ujypsyz galyndysy demirgazyk andronowçylarda-da anyklandy. Beýle ýagdaý biziň asyrymyzyň başyndaky masaget ilatynda hem bar.

Bellenen aýratynlyklar gündogar mongoloidleriniň özboluşly

ownuk strukturalarynyň Orta Aziýanyň eýrandilli berk massiwine syzylyp geçendiklerini aňladýarlar. Biziň asyrymyzyň birinji müňýyllygynda şeýle aralaşmanyň masştaby çalt ösýär. Bu gunnlardan başlanýar. Ýöne olar Orta Aziýanyň demirgazygy bilen geçýärler we hatda Horezme diňe gyradan galtaşýarlar, başga territoriýa täsirleri duýulmandyr. VII asyrda çozup giren araplar Nizaktarhanyň (Tarhan Nizek – t.b.) häkimlik eden ýeri bolan Badhyzda we günorta-günbatarda, Misserianda türk(men) ilatynyň massiwi bilen çaknyşýarlar. Ol ýerde türkmen serdary Sul häkimlik edipdir. (Bu boýunça goşmaça maglumat üçin Annatagan Nurgelgeldiýewiň "Dehistanly oglan" powestine seret – t.b.). Onuň uly güýji bolansoň, araplar söweşi juda kynlyk bilen alyp barypdylar. Taryhy maglumatlaryň kontekstinden gelip çykyşyna görä, türk(men)ler bu ýere köpçülikleýin ýagdaýza araplardan has ir, megerem, VI asyrda gelipdirler.

Taryh biziň üçin ýene bir ştrihi saklapdyr. VII asyrda ermeni taryhçysy Sebeos maskutlaryň türk taýpasyny ýatlapdyr, bu adatdan daşary gyzyklanma döredýär. Olaryň asy – massagetleriň ýoýlup atlandyrylyşy. Bu bolsa maskutlaryň garym-gatym gelip çykyşly halkdygyny aňladýar. Çeşmäniň ony türki halk hasaplaýandygy üçin, bu düýp adyň saklanyp, türki diliniň ulanylandygyny güman etdirýär.

X-XI asyrlaryň taryhçylary al-Makdisi we Mahmyt Kaşgarly oguzlara (olary-da türkmenler hasaplaýarlar) uly üns berýärler.

Aýratyn raýonlary we oblastlary eýelän türk(men)leriň häkimiýeti-de basyp almaklary bolup biljek zat. Munda ilatyň esasy bölegi entek eýrandilliligine galýarlar. Gaznawylar döwründe Owganystandyr Horasanda, garahanlylar döwründe Buharadyr Samarkantda, seljuklar döwründe Horasanda, Horezmşalar döwründe Horezmde şeýle bolupdy. Şeýle döwletlerdäki jemgyýetiň eýrandilli toparlary hökmürowanlyk edýän türk(men) ýokary gatlagy bilen deňleşmek isläpdirliler. Şeýle meýil erkin hem erkin däl ýagdaýda halkyň has köp gatlagyny öz içine alypdyr.

Garyşyk tohum ýewropeid keşpli adamlaryň öňki mongoloidligiň

gowşajyk galyndylary bilen goşulan süýri kelleli tipini kabyl edipdir. Türk(men) medeniýetiniň, ilkinji nobatda, diliň, durmuşyň (bu oblastda-da eýranlardan, araplardan we beýlekilerden alnan zatlar bolsa hem) esasy alamatlaryny weli saklapdyr.

Hemra ÝUSUBOW.

"Нейтральный Туркменистан", 1996.

Taryhy makalalar